

Geestverschijningen in het HGT?

Een reactie op H. Baas e.a., *De geesten van Holland. Stand van kennis over de oude akkercomplexen op de strandwallen van Holland.*

HGT 32 (2014), 131-150.

FRITS DAVID ZEILER

Met bijzondere belangstelling nam ik kennis van het artikel *De geesten van Holland* in het laatste nummer van het HGT uit 2014. Ik wist dat het in de maak was, en was zeer benieuwd in hoeverre de auteurs er in zouden slagen de discussie samen te vatten die we tijdens de bijeenkomst over het onderwerp op 1 november 2013 in Heiloo hebben gevoerd. Men heeft duidelijk zeer zijn best gedaan – en toch valt het resultaat mij behoorlijk tegen. Hoe komt dat? Ik zal proberen dat uit te leggen.

DE COCK ALS PIONIER

Allereerst is er, dunkt mij, te weinig afstand genomen van het werk van J.K. de Cock. Natuurlijk, hij is een grootheid en zijn dissertatie is een rijke bron waarop wij tot in lengte van dagen kunnen terugvallen. Maar voor zijn pionierswerk geldt hetzelfde als bijvoorbeeld voor *De Cope* van H. van der Linden over de veenontginningen of voor de trilogie *Stormvloed en rivieroverstromingen* van M.K.E. Gottschalk. Hun modellen kunnen, samen met de daarbij gegeven overvloed aan bronnenmateriaal, nog altijd worden gebruikt. Maar ze moeten wel worden bijgesteld, verfijnd en op sommige punten van de interpretatie als verouderd worden afgevoerd. Dat is in het artikel over de theorie van de geesten in Kennemerland niet gebeurd.

De Cock publiceerde zijn studie in 1965. Op dat moment stonden niet alleen de historische geografie, maar ook de archeologie en de bodemkunde, nog in de wetenschappelijke kinderschoenen. Sommige zaken waren nog niet eens 'ontdekt', zoals de datering van de jonge duinvorming, waarover Jelgersma c.s. pas in 1970 hun baanbrekende studie presenteerden. Verder was het geschiedbeeld in het algemeen nog tamelijk statisch, enigszins zoals de door J.J. Voskuil vermaledijde opvatting over 'eeuwige waarheden' in de volksgebruiken. Inmiddels weten we dat er ook in de middeleeu-

wen, en zeker in de vroege middeleeuwen, een behoorlijke dynamiek in de samenleving was, in de samenlevingsvormen en in de geografische neerslag daarvan. De wisselwerking tussen mens en natuur kunnen we tegenwoordig veel beter doorgronden, dankzij discussies over en onderzoek naar de invloed van de zee (transgressies of niet?), vernatting en verdroging, verstuiving, bodemdaling, verzanding en verlegging van rivierlopen, economische en ecologische factoren, machtsstructuren en organisatievormen, technische ontwikkelingen en innovaties, nederzittingsstructuren en wat dies meer zij. Het is dan wel merkwaardig om bijna vijftig jaar na dato te lezen (p. 134): 'De dissertatie van De Cock biedt nog altijd de beste ingang voor kennis over geesten en over oude dorpen op de strandwallen.' Het is juist die kennis, die sinds hij en anderen een basis legden, zo ongelooflijk is vermeerderd, verrijkt en genuanceerd.

FUNDAMENTELE KRITIEK

In mijn (vreemd genoeg nergens vermelde) bijdrage aan het symposium heb ik onder meer gewezen op de *cartografische illusie* in de reconstructies van De Cock. Bouwlanden op de strandwallen danken hun vorm niet aan een landbouwkundig systeem of aan een vroege vorm van ruimtelijke ordening, maar ontlenen deze aan de vorm van de ondergrond. De ideale ovaalvorm is dus eenvoudig een gevolg van het feit dat de ondergrond die vorm al had, wat nog eens geaccentueerd wordt door de loop van de lokale en interlokale wegen. Voet- en rijwegen volgen immers zo veel mogelijk de randen van een hoger gelegen gebied, zeker wanneer een route meer naar binnen toe leidt tot mulheid en meer naar buiten toe tot modderigheid van een karrespoor. Dat de loop wel eens verlegd wordt, is normaal; men denke aan de zogenaamde 'sporen-

Deze tekening geeft een bijna tijdloos beeld van het bouwland op de strandwal, dat wij 'geest' noemen. Tekening door P. Barbiers, circa 1819 (bron: Noord-Hollands Archief, Haarlem).

bundels' over de heidegebieden, bijvoorbeeld in het Gooi en op de Veluwe. Het is merkwaardig dat een dergelijke verlegging in Limmen in het artikel wel als voorbeeld wordt genomen, maar niet wordt geëxtrapoleerd naar het strandwallandschap in het algemeen. Mijn eigen onderzoek naar de Binnenweg onder Heemstede heeft uitgewezen dat de loop van deze weg van het oude dorp naar de poorten van Haarlem zich zelfs vanaf de 16e eeuw nog een aantal keren heeft gewijzigd. Dat hij *Binnenweg* is genoemd, strookt met de genoemde tweedeling van de verbindingen op de strandwallen. De interlokale weg in Zuid-Kennemerland is de Heereweg aan de westzijde van de brede strandwal van Schoten, Haarlem en Heemstede. Deze is vermoedelijk ontstaan in samenhang met de (door De Cock beschreven!) 13e-eeuwse *rode*-ontginningen in de westelijke strandvlakte vanaf Brederode tot Vogelenzang. Ook de tweede brede strandwal, die van Alkmaar, Heiloo en Limmen, kende zo'n duo, hier eenvoudig Westeweg en Oosterweg geheten. In dit geval was de eerstgenoemde de belangrijkste. Behalve 'binnenwegen' treft men voor de lokale verbindingen onder meer de namen Achterweg, Bureweg, Doodweg en Lijtweg aan. Het idee van De Cock – die overigens wel al wijst op de combinatie van hoofd- en bijwegen – dat de door hem getraceerde geesten net als de essen door boerderijen zouden zijn omzoomd, is nergens bewezen, maar wordt in het artikel toch nog wel als waarschijnlijk aangehouden. Er wordt zelfs met enige verbazing geconstateerd: 'Opvallend is trou-

wens wel dat in een overzichtsbundel over essen met geen woord over geesten wordt gesproken.' (p. 138). Hoezo opvallend? *Geesten en essen hebben in het geheel niets met elkaar te maken*. De afgelopen 20 jaar is duidelijk geworden dat de esdekken op de Pleistocene gronden pas na ongeveer 1300 zijn ontstaan als gevolg van de invoering van het potstalsysteem binnen de strenge juridische reglementering van de marke-organisaties. Hiervan is geen spoor in het kustgebied te vinden. Zeker, er waren collectieve gebruiksrechten van weidegronden en 'wildernissen', maar deze waren in iedere ambachtsheerlijkheid weer anders georganiseerd en gereguleerd. In sommige Kennemer dorpen mochten de inwoners nog veel, in andere was alles voorbehouden aan de ambachtsheer. Nog in de jaren 1930 is een boer in Bakkum aan de bedelstaf geraakt door een boete voor het jarenlang geriefhout halen in het domaniale bos langs de binnenduinrand zonder toestemming van de 'heer' – een recht dat een paar dorpen verder al in de 17e eeuw nadrukkelijk aan de inwoners was gegund. (Over de theorie, dat de Haarlemmer- en Alkmaarderhout 'restanten zijn' van een Hollands oerbos, zoals op p. 135 wordt gesteld, zullen we het maar niet hebben. Zeker, Haarlem had gebruiksrechten in de *oude* Hout, maar daarvan zijn de laatste resten in 1573 verdwenen, en Alkmaar heeft zijn Hout op een deel van zijn 'Geest' *aangelegd als wandelbos* vanaf 1607!).

En wat de bebouwing betreft: de oudste kaarten van Kennemerland, onder meer die van Simon

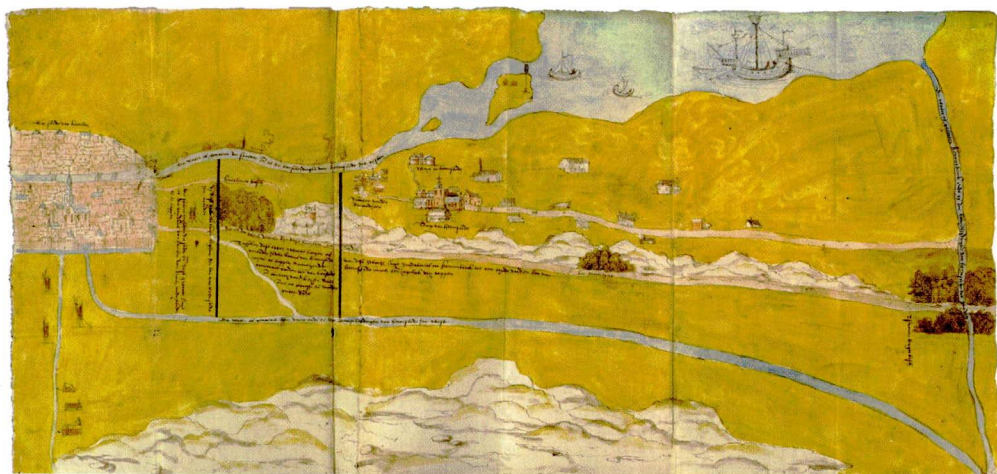

Meeuws van Edam (circa 1540) laten overduidelijk een lintbebouwing zien, zowel langs de Bure- als langs de Heerewegen. Die was als gevolg van de langgerekte ligging van zowel de hoge als de lage gronden volstrekt logisch: zo had iedere boer zijn deel van wei- en bouwlanden en eventuele woeste gronden nabij zijn huis. Concentratie van bewoning in de dorpskernen vindt aarzelend plaats in de 18e, maar vooral in de 19e eeuw. Dan pas worden Heiloo en Heemstede dorpen in de moderne betekenis van het woord. Dat leidt er tevens toe, dat sommige andere, wat kleinere dorpen vrijwel volledig verdwijnen: Oudburg bij Bergen, Aelbrechtsbuurt bij Egmond Binnen, het tweede Heemstede bij Castricum of Wijk aan Duin bij Beverwijk. Het is dan ook buitengewoon hachelijk om, zoals De Cock heeft gedaan, zich bij zijn reconstructies van *vroeg-middeleeuwse nederzittingsstructuren* voornamelijk te baseren op kadastrale en topografische kaarten. Die kunnen zeker worden gebruikt, maar met de nodige mitsen en maren. Ook de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd kenden immers een grote dynamiek.

WAT ZEGGEN DE BRONNEN?

Aan de hand van de (in mijn inleiding genoemde, denklijk door Rentenaar voor het artikel con-

sciëntieus aangeleverde) bronnen over de aanduiding van geesten als grond die voor bepaalde doeleinden wordt gebruikt, is duidelijk dat het begrip door de eeuwen heen dezelfde betekenis heeft gehouden, namelijk dat van *bouwland op de strandwalgrond*. De bronnen zeggen niets over een specifieke juridische status, gebruiksrechten of een verdeling van die rechten over de erven van het dorp. Daarbij wordt de these van Blok over een betekenisverschuiving in het grondwoord 'geest' mijns inziens verkeerd geïnterpreteerd. 'De betekenis van 'bouwland' lijkt geen oude papieren te hebben', schrijven de auteurs op p. 133. Maar de oudste schriftelijke gegevens die iets specifiek zeggen over de aard en ligging van de geesten dateren toch al uit de 12e eeuw. Het gaat dan bijvoorbeeld om hooiland, weiland en *ghiestland* onder Poelgeest, om *terre ararie* (bouwland) in Smalengeest bij Velsen en om *seminarie terre* (zaailand) in Westengheest onder Uitgeest. Dat de bronnen van vóór die tijd, vanaf de fameuze Goederenlijst (opgetekend begin 10e eeuw, gegevens teruggaand tot op de 8e eeuw) geen specificatie geven bij het begrip 'geest' zegt over een eventuele verandering van betekenis hoegenaamd niets. Het enige wat we kunnen concluderen, dat al deze namen, van de Hustingest en de Litlongest onder Naaldwijk tot de

Schetskaart van Heemstede, 1539, door Simon Meeuws van Edam. De lintbebouwing langs de Binnenweg aan de oostzijde van de strandwal beantwoordt niet aan het ideaalbeeld van De Cock! (bron: Algemeen Rijksarchief, Brussel).

Harger en Camper Neergeest bij Schoorl, lokaliteiten aanduiden die op de strandwal liggen.

Iedere poging 'om geesten op te sporen' is dan ook tot mislukken gedoemd. De aan Den Hartog ontleende theorie dat de aanwezigheid van een oude kerk daarvoor gebruikt kan worden, en wel omdat deze kerken 'gesticht werden door lokale grondheren' is een historische slag in de lucht. Mogelijk is die situatie in Zuid-Holland, met zijn sterkere feodale wortels, wat anders, maar in Noord-Holland, en in ieder geval in Kennemerland, is het verschijnsel van de adellijke eigenkerken beperkt gebleven. De meeste kerken hebben deels een grafelijke, deels een bisschoppelijke oorsprong. Schoorl (met Bergen) en Limmen waren bisschoppelijke kerken, Egmond en Vronen (St. Pancras) waren grafelijke eigenkerken, terwijl Petten, Heiloo en Velsen zoals bekend een twist-appel waren tussen de graaf van Holland en de Abdij van Echternach. De kloosterlingen beriepen zich op het testament van hun stichter Willibrord, maar deze was ook vanuit zijn zetel in Utrecht stimulator van kerkstichtingen in zijn missiegebied. Niet voor niets dragen Oegstgeest, Heiloo en Petten naderhand zijn naam als patrociniem. Het is heel goed mogelijk dat zijn erfenis voor de ene helft naar Echternach, en voor de andere helft, al dan niet via een koninklijke tussenkomst, aan de grafelijkheid is gekomen. Alleen in de driehoek Castricum-Heemskerk-Beverwijk (naderhand uitgebreid met Assendelft) zijn eigenkerken gesticht door lokale edellieden, wellicht behorende tot de hier aanwezige klasse der welgeborenen. Lokale ambachtsheren hebben pas in een veel later stadium, globaal vanaf het midden van de 13e eeuw, bemoeienis met 'hun' kerken gekregen.

RECONSTRUCTIEKAARTEN

Zo komen we tenslotte op de kaarten van Bjorn van Snippenburg: *Geesten in Noord-Holland* (p. 140-141) en *Geesten in Zuid-Holland* (p. 142). En op een groot aantal vragen: Wat is hiervan de bedoeling? Wat wil men hiermee 'bewijzen'? Dat De Cock toch 'gelijk' had? Alle soorten, namen en perioden komen hier door elkaar in beeld, vele ook zijn vergeten, andere liggen op een volstrekt onwaarschijnlijke plaats – en toch krijgen ze kwa-

lificaties als 'zeker' en 'waarschijnlijk' mee. Alleen al op grond van een aantal toponiemen hadden de samensteller en zijn co-auteur voorzichtiger moeten zijn. Namen als Kleibroek, Nes en Benes, Limmerkoog, Heemskerkerduin, Velsers Hey en Den Hout duiden nu juist *niet* op bouwland. *Broek* is veenland, in genoemd geval hooguit klei-opveen. Bij *nes* en *koog* betreft het evenmin land dat op een strandwal is gelegen; het gaat om aandijkingen uit de 11e of 12e eeuw. De Westdorper Geest onder Bergen is ten onrechte aangegeven in zo'n aandijking, de Lege (= Lage) Geest onder Wimmenum is waarschijnlijk wél zo'n aandijking; net als de aanpalende (maar niet vermelde) Dronkegeest, waarvan de naam duidt op verdrinken land en dus op een mislukte landbouwontginning. De Geest (met een hoofdletter!) in Alkmaar wordt als 'Alkmaar' aangeduid, de geest van Oudorp wordt ten onrechte tot Alkmaar gerekend, Klein Dorregeest wordt onder Akersloot in plaats van Uitgeest gerekend, Uitgeest zelf en de prominente Dampgeest onder Heiloo worden vergeten, de Smaelegeest onder Velsen wordt onder het in de middeleeuwen onbekende Driehuis geplaatst, de Darengeest aldaar wordt abusievelijk als Aergeest aangegeven. Onder Bergen en Oegstgeest zijn vier historisch gedocumenteerde geesten eenvoudig 'vergeten'. We kunnen nog een poosje doorgaan, maar deze voorbeelden lijken voldoende om de conclusie te rechtvaardigen dat de betreffende kaarten maar beter in 'het ronde archief' hadden kunnen verdwijnen. Het is bijzonder spijtig dat de redactie zich niet heeft gerealiseerd dat het kritiekloos overnemen van deze 'inventarisatie' in een tijdschrift, dat in wetenschappelijke kring toch het nodige gezag heeft, een forse stap terug betekent in de progressie van diezelfde wetenschap. De cartografische illusie van De Cock is bestendig. Een voorzichtiger aanpak was op zijn plaats geweest.

LITERATUUR

- JELGERSMA, S., J. DE JONG, W.H. ZAGWIJN & J.F. VAN REGTEREN ALTENA (1970). The coastal dunes of the Western Netherlands: geology, vegetational history and archeology. Mededelingen Rijks Geologische Dienst, N.S. 21, 1970, pp. 93-167.